

La cavalleria a la Corona d'Aragó: tractats teòrico-jurídics de producció pròpia¹

Glòria Sabaté i Marín
&
Lourdes Soriano Robles
(IRCVM - Universitat de Barcelona)

1. Delimitacions dels objectius d'aquest treball

Recordava Àngel Gómez Moreno (312) en estudiar la tractadística cavalleresca castellana, que tot i ser aquesta una matèria d'èxit aclaparador durant els segles XV-XVII, la historiografia actual l'ha menystingut² fins el punt que, com afirma Gladys Lizabe (82-83): “Todos utilizamos y aplicamos el rótulo de tratado de caballería a un determinado grupo de obras sin saber a ciencia cierta en qué consiste el género”. Per contra, Antonio Orejudo (22), es feia ressò de la bona salut dels estudis sobre la cavalleria catalana des de començaments del segle XX, com els de Siegfried Bosch o Pere Bohigas (*Tractats*), fins a arribar als treballs capdals de Martí de Riquer (*Lletres, Caballeros*). Certament, i continuant amb aquesta dinàmica, durant els darrers anys obres com el *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull, o més recentment, les traduccions catalanes de l'*Epitoma rei militaris* de Vegeci, les *Stratagemata* de Frontí o l'*Arbre des batailles* d'Honoré Bouvet han atret l'atenció dels estudiosos.³

A partir d'aquesta constatació, i seguint els treballs suara esmentats, el present treball volia ocupar-se dels tractats catalans, amb la voluntat de traçar un panorama general que els situés en llur context de creació a partir del qual poder reflexionar en particular sobre els motius que van dur a alguns autors a redactar nous tractats durant el darrer terç del segle XV; alhora calia, però, valorar quines han estat les obres agrupades sota l'etiqueta de matèria cavalleresca i considerar la idoneïtat de les classificacions que hom ha intentat establir d'aquesta matèria (Martín “Tratados de Caballería” i “Tratados caballerescos”) i tenir presents les que ja són aplicades als textos castellans, i a partir d'aquí oferir-ne una que definís i concretés l'evolució dels nostres textos catalans. Partint d'una primera distinció clara i diàfana, el material cavalleresc que ha arribat a nosaltres comprèn, d'una banda, tractats de caire doctrinal amb ambició literària i, de l'altra, textos pragmàtics i reglamentaris.

El ja clàssic treball de Bosch reuneix i sistematitza tota la informació sobre els tractats de cavalleria didàctics escrits a la Corona d'Aragó durant els segles medievals que manifesten una relació de dependència amb les *Partidas* alfonsines i que es concreten en quatre textos: el *Libellus de batallia facienda*, el *Tractat de cavalleria* de Pere el Cerimoniós, el *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer, i el *Tractat de cavalleria* de Bernabé Assam. Aquest estudi quedaria complementat alguns anys més tard per l'edició de Pere Bohigas (1947, 9-10) en la qual, a banda d'editar alguns d'aquests textos (el *De batalla*, el *Tractat* del rei Pere III, el *Sumari* de Ferrer) ofereix

¹ Aquest treball s'ha desenvolupat en el marc del projecte de recerca FFI2014-55537-C3-1-P, del Ministerio de Ciencia y Competitividad, que es continuació de FFI2014-55537-C3-1-P, i dins del Grup de Recerca Consolidat de l'AGAUR SGR 2014SG51.

² “El interés que despertaron estas obras en la Edad Media sólo es comparable al abandono que sufren en nuestros días, del que son notables excepciones la ya veterana edición de tratados catalanes al cuidado de Pere Bohigas, y el erudito trabajo de Àngel Gómez Moreno sobre los tratados autóctonos castellanos así como los traducidos del latín” (22). Vegeu, a més a més, per als problemes de classificació, Martín y Serrano-Piedecasas.

³ Remetem als treballs de Badia, Biu “Les Traduccions” i “Prolégomenes”, Matilló i Agustí, Pérez Fuster, Pujol i Soler.

un llistat de les obres que integrarien el *corpus* cavalleresc (les fins aquí citades, a més del *Llibre de l'orde de cavalleria* de Llull, la traducció catalana de l'*Arbre de batalles*, d'Honoré Bouvet, el *Guillem de Vàroich* de Joanot Martorell i *Lo cavaller* de Ponç de Menaguerra). Apuntava l'erudit que també s'haurien de considerar alguns escrits de moralistes i juristes, com el *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis.

Més tard, Martí de Riquer (1963-1968, 1: 9-112) en estudiar la documentació cavalleresca, establí una primera distinció en quant a la tipologia documental agrupant, d'una banda, els tractats que regulen els enfrontaments per malvolença (deseiximents, la batalla a ultrança) i, de l'altra banda, textos que tenen a veure amb els enfrontaments esportius (vots cavallerescos, cavalleria errant, passos d'armes i tornejos).

Es tracta d'un material tan heterogeni i abundant que, davant de la perspectiva de perdren's en aquest gran bosc, hem hagut d'acotar l'objecte d'estudi de manera que deixem de banda alguns dels textos que han rebut més atenció i que gaudeixen d'una important bibliografia crítica o estan sent objecte d'edició i estudi, com el *Llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià, les traduccions dels clàssics abans esmentats de Vegeci, Frontí i Bouvet. La nostra finalitat, per tant, serà repassar quins són els tractats teòrico-jurídics de producció pròpia i centrar-nos en aquells que foren redactats durant la dècada dels anys setanta del segle XV. D'aquesta manera, els textos que han estat objecte d'aquest estudi són quatre: el *De batalla* atribuït a Pere Albert, l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell, el *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer, el *Tractat de cavalleria* de Barnabé Assam, tot i que també en algun moment hem considerat el *Tractat de cavalleria* de Pere el Cerimoniós i *Lo cavaller* de Ponç de Menaguerra. Són, en definitiva, textos de caire més específic i que regulen o reglamenten els reptes i batalles o els tornejos. Passem, tot seguit, a situar-los en el moment en què foren redactats.

2. El segle XIII i el *De batalla* atribuït a Pere Albert

A principis del segle XIII la cavalleria ja ha esdevingut, de forma més o menys general, un grup social de prestigi amb fortes connotacions ideològiques i aristocràtiques (Soler 25-44), una ideologia marcada per la literatura i per fortes implicacions religioses, no debades, com indica Jesús Rodríguez Velasco, “antes de que el caballero se haya incorporado a la sociedad trifuncional, dispone ya, según la literatura, de un estatuto social, de una función y de un ritual. Pero no dispone aún de un marco jurídico. La costumbre, los fundamentos de la literatura que le preexiste y el correcto manejo de la fuerza son los que determinan el comportamiento caballeresco (...) los planteamientos religiosos le ayudan a controlar el poder devastador de que dispone” (51). A més, l'aparició d'importants innovacions introduïdes en l'armament, tant ofensiu com defensiu, ajuden encara més a configurar el pas d'una elit que es distingeix dels homes que lluiten a peu i que presenta un canvi en el comportament i en la mentalitat d'aquest grup escollit, fixant una estructura ideològica on es fon cavalleria i noblesa (Flori 61-76 i 104-116).⁴

En l'aparició d'aquesta ideologia participa activament l'Església, la qual estableix dues línies d'actuació sobre la cavalleria per tal d'integrar-la a la seva concepció de la societat. D'una banda, hom busca la seva incorporació a la mateixa institució eclesial, en un grau o altre, però aviat es demostrarà poc eficaç, amb uns ordes

⁴ M.ª Concepción Quintanilla assenyala que podem trobar unes línies de definició de la cavalleria en quant a la seva imatge on intervenen tres ingredients fonamentals, l'element guerrer (cavalleria com a cos de militars professionals); l'element nobiliari (la condició cavalleresca com a embelliment de la noblesa); l'element religiós (cavalleria com a orde religiosa) (51).

monàstico-militars en decadència i amb la seva incapacitat per mantenir Terra Santa. De l'altra, busca atribuir a la cavalleria uns ideals, uns objectius i unes normes de comportament que legitima i justifica la seva funció en la societat, reconeix la licitud de la violència en determinades condicions però vol imposar als cavallers un control i una ètica molt més estricta. Intervé, per tant, en la sacralització del grup, a través de la cerimònia d'adobament, i en la creació del concepte d'*ordo*. Aquestes línies d'actuació generen un bon nombre d'obres que s'adrecen als cavallers i pretenen configurar llur ideologia, i *El llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià n'és un bon exemple (Flori 117-130; Soler 46).⁵

A la Península Ibèrica, en concret, la conquesta de territoris andalusins (Salicru) imposa unes necessitats militars constants que afavoreixen la configuració dels cavallers com un grup social de gran pes que en un curt espai de temps assoleix privilegis i reconeixements, de manera que la seva utilitat guerrera esdevé una clara plataforma de promoció econòmica i social (Quintanilla 48-49). No és estrany, per tant, que els cavallers aviat mostrin un acusat sentit classista, i, d'acord amb Martí de Riquer (1963-1968, 1: 10-15), no es dignin a portar els seus problemes als organismes normals d'administració de la justícia, car això suposa conformar-se amb la sentència d'un jutge que pot no ser un cavaller. S'estimen més solucionar-lo mitjançant la guerra privada, privilegi que va tenir una llarga vigència i que ve sancionat per lleis primerenques, basades en el costum (Carreras i Candi & Bosch).

En aquest sentit, el primer text legal relatiu a la regulació d'un acte cavalleresc com el duel judicial data del segle XI, enfrontament que apareix indicat en documents de l'època comtal amb els noms de *pugna*, *torna* i *batalla* (Valls i Taberner 50-57). Es tracta de l'usatge "*Batallia iudicata. De batayla com deu ésser assegurada*" (Rovira i Ermengol 65-66; Valls i Taberner 80), el qual fixa els principis fonamentals de la regulació d'aquest enfrontament, assenyalant-ne les principals condicions de caràcter processal. Durant els segles XI i XII les regles del duel judicial es reformularen i s'anaren desdoblant. Després dels *Usatges*, el *Recognoverunt proceres* autoritza també aquesta modalitat cavalleresca, però únicament en determinats casos, i finalment, en la segona meitat del segle XIII, apareix el que podem considerar com a primer tractat de cavalleria escrit en català, el *Libellus de batalla facienda* (o *De batalla*).⁶

Així doncs, donat que els *Usatges* no devien contenir totes les pràctiques judicials de l'època en què es redactà el *Libellus*, el seu autor, aprofitant la base jurídica d'aquells, hi incorporà allò que s'havia admès pel costum. Encara que no fou mai llei sancionada, tradicionalment tingué la consideració de tal, i els juristes clàssics bastiren tota llur doctrina sobre el combat singular a base preferentment d'aquest tractat (Bosch 660; Sobrequés i Vidal 44 i 56-57).

Es tracta, per tant, d'un text de caire judicial que ha arribat a nosaltres com una obra anònima, però atribuïda tradicionalment pels juristes clàssics⁷ a Pere Albert,

⁵ Vegeu, a més, sobre el llibre lul·lià Jorge Maíz. Per a una reflexió més acurada sobre la cavalleria, l'Església i les croades remetem a Keen (69-94). Per a l'ideal cavalleresc, el clàssic de Johan Huizinga 87-99. Vegeu també Ruiz-Doménech.

⁶ La data de composició de l'obra ha estat una de les qüestions que ha preocupat els estudiosos. Basant-se en dades textuals internes, com per exemple, les citacions d'altres textos legals i les analogies amb ells, han portat a situar la data de composició del *De batalla* entre els anys 1251 i 1255.

⁷ S. Bosch (659) esmenta J. de Socarrats, *De consuetudine Cathalonie inter dominos et vassallos*, Barcelona, 1551, on el nostre tractat apareix citat amb els títols *ordinationibus belli Petri Alberti*, *Libello de bataya* i *Libello reptamenti*. També cita a Tomàs Mieres, *Apparatus super constitutionibus curiarum generalium Cataloniae*, Barcelona, 1624, qui també esmenta l'*ordinationibus belli Petri Alberti* i reproduïx alguns fragments en català, la confrontació dels quals amb el *Libellus*, segons Bosch, coincideixen.

canonge de la seu de Barcelona documentat durant la primera meitat del segle XIII (García i Sanz 7-18). El text és una exposició del procediment que calia seguir en el duel judicial i probablement destinat a jutges i, per a Bosch (659-664), l'opuscle sortiria de la cort del Veguer de Barcelona (o almenys rebé una forta influència d'aquesta cort) perquè a l'acabament del tractat es fixen els drets que ella ha de percebre sobre les penyores dels combatents. El *De batalla* fonamenta la seva doctrina jurídica en els *Usatges*, de manera que es tractaria d'una reglamentació jurídica de tipus local.

El seu contingut es pot sintetitzar en els següents punts (Bohigas ed. 79-96): Què cal fer quan hom repta algú. Causes que justifiquen el repte; en quina forma ha d'ésser citat el replet; condicions que han de reunir els combatents; juraments que aquests combatents han de fer abans d'entrar al camp; seguretats que se'ls ha d'exigir; com cal guardar el camp, i com ha d'ésser jutjada i fallada la batalla.

Tot i que el caràcter legal del *Libellus* va garantir la seva vigència malgrat el pas del temps, el seu contingut apareix actualitzat, ampliat i modificat en allò que té d'anacrònic en tractats posteriors: Francesc Eiximenis, per exemple, el recull en la primera part del seu *Dotzè del Crestià* (capítols 323 a 330) a l'hora de regular la batalla a ultrança (Martín Rodríguez 1996-2003) i ja en el segle XV el trobem novament "reformulat" en les pàgines de l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell o al *Sumari de batalla a ultrança* de Pere Joan Ferrer, com veurem més endavant. És precisament aquest caràcter legal el que explica la gran difusió manuscrita⁸ que el text va tenir, una tradició textual lligada als *Usatges* i *Constitucions* de Catalunya, i que garantí la seva presència en moltes biblioteques, copiat en llibres de format de luxe, amb una decoració rica i acurada (Coll i Rosell 19-238). Amb el temps, a banda de la seva funció jurídica, el *De batalla* passà a ser un text que s'integrà en la historiografia i d'aquesta manera el podem trobar en obres com el *Llibre de les nobleses dels reis*, conservat en el ms. 487 de la Biblioteca de Catalunya (ff. 89^v-93^r) o la *Crònica universal* de Pujades (147). En el cas particular del primer, el *De batalla* no és l'única inserció aliena (Coll i Alentorn 504-505), la qual cosa evidencia la tendència de les futures cròniques universals en compilar de manera ordenada i seguint un fil discursiu diversos materials clàssics.⁹ En ambdues obres, el *De batalla* s'insereix en el moment en què la crònica parla del regnat de Carlemany i del seu fill, és a dir, el text no ha perdut la seva essència jurídica, però és un text vinculat a un passat fundacional.

4. El segle XIV

Amb el pas del temps, assistim a un canvi d'actituds i a l'aparició d'un cert desconcert davant les noves tendències de l'ordre polític, social i econòmic (Bois 63-189). Nobles i cavallers han de fer front a uns poders reials cada vegada més enfortits i centralitzats, d'una banda, i al rebuig d'una nova classe social, cada vegada més poderosa, que menysté els seus privilegis i que se'n vol equiparar, de l'altra. Hauran de pactar amb la monarquia i fer-se presents a les ciutats, establint contactes amb les noves tendències mercantívoles (Quintanilla 62). Davant tots aquests canvis, la cavalleria assumeix, engloba i representa tots aquells valors que els distingeixen, que els individualitzen i que els recorden un passat gloriós, cada vegada més llunyà. Ara ja queda estretament vinculada a la noblesa, i, allunyada definitivament d'un sentit pràctic

⁸ BITECA recull en l'actualitat 26 manuscrits que transmeten el *De batalla*: texid 1005, manids 1011, 1026, 1012, 1017, 1027, 1019, 1018, 1024, 2544, 1020, 1927, 1009, 1010, 1021, 2498, 1013, 1015, 1023, 1016, 1006, 1014, 1022, 5119, 5120, 5121, 5122.

⁹ Vegeu, per exemple, Navarro i Toldrà (165-171).

i guerrer, incrementa el seu formulisme, el seu exhibicionisme i la seva extravagància. Aparentar és ser.¹⁰

A través de la cavalleria la guerra passa de ser un enfrontament de masses a ser un combat d'elit, però aquesta elit aviat haurà de fer front a una sèrie de novetats que són indicadores dels canvis socials que abocaran els cavallers a una inadequació a la realitat canviant. Així, la presència de mercenaris als exèrcits i la formació de tropes en l'àmbit urbà col·loquen els cavallers en un segon pla. El setge, la formulació ideal de la nova guerra, planteja l'enfrontament bèl·lic en uns termes d'estratègia i de subalterns de la cavalleria que situen el cavaller en l'estadi final d'aquest procés, és a dir, quan entren en la zona sitiada, punt que no sempre és assolit, per la qual cosa, aquesta elit perd el protagonisme en el nou entrellat bèl·lic.

Paral·lelament, els cavallers assisteixen a una pèrdua dels drets assolits davant d'una figura reial cada vegada més centralitzadora, no debades el segle XIV marca el tret de sortida del programa de centralització política dut a terme per les monarquies en el qual el rei ocupa un paper protagonista gràcies a l'organització d'una hisenda pública, una complexa burocràcia al seu servei i un exèrcit permanent. Els reis comprenen que els és necessari crear-se una imatge pública, de dissenyar una retòrica que convenci el poble de la necessitat de la seva presència i del seu control, sobretot l'exercit sobre la noblesa. Ho faran mitjançant la cultura, esdevenint mecenes (García Marsilla; Massip "Pompa") i envoltant-se de savis i artistes (Gimeno Blay; Vianna). Pere III el Cerimoniós, qui s'emmiralla en Alfonso X el Sabio, és un exemple ben paradigmàtic d'aquestes transformacions, i no és gratuït, per tant, que la seva regulació de la cavalleria formi part d'aquest engranatge totalitzador i programàtic (Sabaté & Soriano). Cal revisar els textos precedents amb una nova visió. En aquest sentit, Rodríguez Velasco (57-58) assenyala que el títol XXI de la segona de les *Partides*, el gran text legal sorgit de la cort alfonsina, representa la primera formulació legal de la cavalleria a Castella que intenta unificar els furs i costums locals i que exposa, de manera sistemàtica, en què consisteix la dignitat cavalleresca, qui, com i de quina manera pot ser cavaller, així com la regulació de l'enfrontament cavalleresc. Aquí no és lloc per parlar sobre la importància que les *Partidas* han tingut en el desenvolupament dels tractats de cavalleria posteriors, tant castellans (Lizabe 87) com catalans, però sens dubte marca un camí de reformulació teòrica i ritual que trobarem en obres de caire més literari com és el *Tractat de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull.¹¹ Així doncs, Pere el Cerimoniós pretén, com una branca més del seu ambiciós arbre cultural i programàtic, oferir una síntesi actualitzadora i sintètica del que ha de representar la cavalleria en el seu regnat. I per a fer-ho té en compte les *Partidas* alfonsines (Bohigas "Nota"; González Ollé 301), les quals encarrega traduir al notari Mateu Adrià i, a la mort d'aquest, assumeix personalment, fent seva la traducció amb un pròleg, on deixa ben clara la responsabilitat del monarca sobre la regulació, control i estímul del cavaller:

Attenents que·ls reys e·ls prínceps del món als quals és dada honor, ab son càrrech, del regiment de lurs sotsmeses, axí com per furs, leys e constitucions han a governar e a tenir lurs estaments e regir los pobles a ells per al sobirana providència comanats (faén justícia entre aquells en tot temps, e retén a cascú ço

¹⁰ Aquest canvi d'actituds que porten a la identificació noblesa i cavalleria s'esdevenen en moments temporals diversos, depenent de les diferents zones de la Romània, essent el territori de les corts d'oil el més precoç, tal com assenyala Flori 69-90.

¹¹ És el moment també d'assimilació de les traduccions de Frontí i Vegeci, entesos com a mestres d'estratègia i de consells pràctics i de comportament dels capdills romans, d'agradable lectura. Aquest esdeveniment està estretament relacionat amb les modificacions de la guerra apuntat més amunt.

que seu és, en manera que·ls menors per los majors no sien opremuts ni mal tractats), axí los convé de necessitat que en los temps de les guerres, per les quals (axí per defensió de la santa fe catòlica, com per observaré fer justícia, e per defendre les terres, vassals, e béns propis, e lur honor e profit, com per offendre en son cas lurs enemichs, e pendre e ocupar ço del lur, a fi de aconseguir estament de pau) entrevenen sovín fets d'armes e de cavalleria, ordenen persones e oficials aytals com se convenen a les propietats dels affers e dels officis, e facen leys e ordinacions per les quals les dites persones e·ls oficials, en si meseixs e en aquells qui a ells seran sotsmeses, per rahó dels affers e dels officis, se hagen a regir e a usar de aquelles, e a les quals leys e ordinacions, en cases de dubtes o de qüestions naxedores per rahó dels fets de les armes e de cavalleria entre qualsevol persones, o per rahó dels dits officis, puga ésser haüt recors, e per aquelles, segons que sia de rahó, los dits dubtes e qüestions puguen ésser e sien determenades. (Bohigas *Tractats* 98-99)

5. El segle XV

“Qui justament portarà aquest senyal
per Déu serà de gràcia complit;
prengue·l totom de cor ennobleït
per aver loch al sel imperial.
Morir no dupt, car viurà per tostemps,
l'om qui per mort partrà d'aquesta vida;
Donchs, Para Sanct, feu tantost fer la crida
del gran perdó e no spareu pus temps”. (I. de Riquer ed. 63)

D'aquesta manera animava Joan Berenguer de Masdovelles els cristians d'anar a la croada per recuperar Constantinoble, amb motiu del consistori organitzat per Antoni Sapllana on es premiava “a qui millor diguera en laor de la Creu, animant los cristians que anassen a la crohada justada” (I. de Riquer ed. 17). No se sap en quin més ni any es constituí aquest consistori, però revela l'important ressò literari que la pèrdua de la ciutat grega va tenir entre els ambients literaris de Barcelona i València, on mercaders, notaris i cavallers, sensibilitzats per la cultura, organitzaven debats poètics de temes molt diversos, sessions enteses com a esbarjo social i col·lectiu. Però els poetes no van ser els únics que van aprofitar llurs creacions per reflexionar sobre un dels esdeveniments polítics més importants del seu temps. Davant la crisi de l'esperit de croada de les potències cristianes i l'augment del poder turc, l'imaginari occidental recorre a la fantasia, de manera que la recreació escènica esdevé, juntament amb la literatura, un succedani d'una acció guerrera que hom intueix com a impracticable. És necessari recrear en la ficció dramàtica el combat entre cristians i musulmans (Massip “Cruzada”: 219-220). D'aquesta manera, els prínceps cristians fan vots per recuperar Constantinoble i, fins i tot, es proposen recuperar Jerusalem (Mira 31-32), recurrent a l'espectacle cavalleresc en el seu vessant més ritualitzat i festiu, allunyat ja del component bèl·lic primigeni. El tret de sortida l'hem de situar el 17 de febrer de 1454, quan Felip de Borgonya,

organizaba en el Palacio ducal de Lille la Fiesta del Faisán, que reunió la flor y nata de la nobleza europea, y en donde se visualizó, como espectáculo central en la celebración, una alegoría de la caída de Constantinopla y la llamada de auxilio con que una personificación de la

Iglesia exhortaba y comprometía a los miembros de la orden del Toisón de Oro y por extensión a la caballería cristiana. (Massip “Cruzada” 225)¹²

Aquesta mena de festivitat cavalleresca afavoreix una ritualització de l'exercici cavalleresc, així com la seva unificació europea, de manera que els regnes peninsulars s'apunten a aquesta moda i assimilen models cavallerescos que provenen de les corts franceses i borgonyona (M. de Riquer *Caballeros* 136-141; Bousmar; Chamorro 248-253). Així, aquestes activitats cavalleresques concebudes com a espectacle s'instauren també a Catalunya, de manera que veiem com s'esdevenen diversos tornejos amb la presència reial i amb l'activa participació i control del govern de la ciutat.¹³ La cavalleria perd autonomia i s'assimila a d'altres fenòmens festius com entrades reials, coronacions, casaments i funerals,¹⁴ festes que la monarquia utilitza, pel que tenen de teatralitat i d'espectacular, com a estratègia de manipulació cultural i política (Massip “Pompa” 191-192). El govern de la ciutat tampoc es manté aliè al control gestual i jeràrquic d'aquestes celebracions, sobretot de la mà dels ciutadans honrats, amb fortes inquietuds culturals i desitjosos d'equiparar-se, mitjançant la cavalleria, a la noblesa. D'altra banda, sovint són el testimoniatge de conflictes, no debades representen, com molt bé indica Miguel Raufast,

el encuentro entre los intereses –no necesariamente coincidentes, en ocasiones incluso antagónicos– de dos universos distintos –el municipio y la monarquía–, poseedores de ritualidad escénica propia, creadores ambos de simbología política y, por tanto, capaces de interpretar en términos diferentes el sentido de un mismo gesto, una misma celebración. (1048)

En el pla literari i segons Martí de Riquer (*Lletres* 6-7; *Caballeros* 9-13) un gran nombre de temes, episodis, situacions i trets que advertim en obres com el *Curial* i el *Tirant*, per exemple, no són producte de la invenció de llurs autors, que podrien haver deixat volar llur fantasia d'escriptors amb la finalitat de crear un món ideal i fictici, sinó totes extretes de la vida mateixa, sovint reproduïdes amb fidelitat rígida, per bé que organitzades en una trama novel·lesca.¹⁵ Hi ha en elles un desig d'autenticar la narració,

¹² Per a la descripció detallada de la cerimònia dels Vots del Paó, vegeu l'article de Marie-Thérèse Caron.

¹³ Algunes dates importants que recull Chamorro (249-251) són les següents: Any 1424: Alfons el Magnànim participa en un torneig a la plaça del Born amb Ramon de Mur, Benet de Centelles, el comte de Cardona i el vescomte Rocabertí. Any 1455: El comte Gaston IV de Foix convoca el Pas del Pi de les Pomes d'Or a la plaça del Born. Any 1458: els consellers de Barcelona decideixen organitzar un torneig per honrar al rei Joan II en la seva primera visita a la ciutat com a rei. Escullen quatre mantenidors o “taulatgers” que portaran els senyals de la ciutat.

¹⁴ D'acord amb Español, el “córrer les armes” era un ritual dels funerals medievals consagrat als membres de l'estament militar. Era habitual que es fes en funerals nobiliaris i reials. Els cavallers que hi participaven es tiraven dels cavalls, els cavalls anaven ricament guarnits i amb les cues tallades, els cavallers duïen l'escut de cap per avall. A la Corona d'Aragó el ritual només es feia quan el cos del rei era present; no es feia, en canvi, quan se celebrava un aniversari o en funerals d'estat en altres ciutats del regne. Barcelona fou la seu de diversos funerals reials al llarg dels segles XIV i XV. La necessitat de guardar una mateixa etiqueta en tots ells, necessitat que es feia extensible a d'altres rituals organitzats pel municipi (entrades reials i altres esdeveniments de caràcter cívic), va comportar que hom portés un registre puntual de tots aquests esdeveniments per a què foren presos com a models de referència en la preparació dels que es pogueren esdevenir en un futur. Vegeu, a més a més Fernández-Cuadrench i Kóvacs.

¹⁵ Un altre fenomen resultant de tota aquesta activitat són les biografies cavalleresques, per a les quals remetem, com a punt de partida, al treball de Beltrán i bibliografia allà citada.

de fer-la versemblant i amb profundes vinculacions amb la situació política contemporània (Espadaler “Política”; Varvaro).

Igualment, molts dels cavallers que signen aquests documents viuen novel·lescament, i en llurs actituds, en llurs principis morals i de justícia, en la forma de manifestar-se i fins en l’estil d’escriure, descobrim molt sovint una clara imitació del que ells havien llegit en les novel·les cavalleresques i un clar desig de viure episodis que, com els passos d’armes, havien admirat en llurs llibres preferits. Es tracta d’un curiós procés d’osmosi, ja que si, per una banda, la novel·la imita la vida cavalleresca, per una altra els cavallers imiten la novel·la (Beltrán).

Ja hem vist com, a nivell europeu, la caiguda de Constantinoble revifà el sentit i la utilitat de la cavalleria i la figura del cavaller. Però també hem vist com, paulatinament i amb motiu de les festivitats urbanes, ja no són els cavallers els que es fan ostentadors d’aquest discurs i d’aquest univers, sinó el nou grup social dirigent de la ciutat, és a dir, es pren de la cavalleria el seu tarannà festiu i es vincula a festes íntimament relacionades amb la ciutat i amb la ostentació que els seus dirigents fan del poder. No podem, per tant, deslligar aquesta cavalleria de les entrades reials i aquestes entrades reials no deixen de ser l’escenari d’un estira i arronsa entre dos poders en conflicte: l’urbà i el reial. Des d’aquesta perspectiva té sentit que els autors d’alguns textos cavallerescos que es componen en aquest moment no siguin cavallers, sinó homes vinculats a la burgesia i al patriciat urbà. En tenim un exemple en l’obra que comentem a continuació.

5.1. L’Arbre d’Honor de Gabriel Turell

Redactat l’any 1471, és un tractat d’heràldica i de cavalleria escrit per un home relacionat amb la burgesia barcelonina i adreçat als homes honrats posseïdors de grans fortunes que volien equiparar-se legalment amb els cavallers i gaudir de tot l’aparat que comportava el cerimonial cavalleresc. Els lectors a qui adreça Turell els seus escrits, per tant, devien ser majoritàriament aquests ciutadans que pertanyien al seu mateix estament social, ja que sovint, al llarg dels seus textos, situa en un mateix pla els gentilhomes i els honrats, fent-se així ressò de les aspiracions de la ciutadania prepotent de Barcelona. Malgrat que les lleis d’honor els ho prohibissin, aquest sector social també resolia llurs litigis per la via del duel judicial. De l’autor en tenim poques notícies, però alguna documentació notarial permet creure que era barceloní de naixença. Com que va estar vinculat a l’esdeveniment protocolari de les cerimònies de la sepultura de Joan II, hom creu que el seu coneixement en temes de cerimonial cavalleresc era valorat i conegut. Malgrat tot, no hi ha cap document on es mencioni que ocupava càrrecs municipals o de representació reial. Sí que n’hi ha, però, que demostren el seu paper d’home de confiança i la seva relació amb la burgesia barcelonina (Burgaya ed. 6-18).

L’*Arbre d’honor* es conserva actualment en dos manuscrits.¹⁶ Dividit en tres parts, la primera conté una dissertació filosòfico-moral sobre la noblesa, les diferents classes de noblesa i els seus orígens, i sobre la importància de la virtut com a principi essencial de la noblesa i, en conseqüència, de la cavalleria. La segona, un tractat d’heràldica, conté el principi de l’armeria i l’establiment dels professionals de la cavalleria festiva. La tercera part constitueix un tractat de cavalleria anomenat *Obra de las set honós del món*, en el qual Turell ofereix tot un seguit de regles que cal seguir en set fets d’armes, entre els quals inclou la batalla a ultrança, les navals contra corsaris,

¹⁶ BITECA texid 2222 i manid 1994, manid 2100 i manid 1995, aquest darrer perdut.

així com les campals contra musulmans. A continuació l'autor ofereix vuit opuscles que aclareixen o amplien alguns punts dels capítols de l'*Arbre d'honor*.

És precisament en la *primera* de les *set honors*, la més honorada en el seu tractat, que Turell aborda el duel judicial, tot encabint-lo en un organigrama més general, fent-lo particip d'altres activitats cavalleresques i li dóna una patina o dignitat en tant que el vincula a un passat romà (Burgaya ed. 94). Tot l'element jurídic del *De batalla* de Pere Albert no el toca; i Turell ve a completar en allò que manca de contextualització històrica i cerimonial, amb reflexions morals sobre la perillositat dels encontres.

Quan a les possibles fonts emprades per Gabriel Turell (Burgaya ed. 24-28), trobem, com abans hem esmentat, el *De batalla* amb el que guarda coincidències en la disposició de la lliça, la vigilància que s'hi ha d'establir abans de l'encontre, el capteniment de no cavalcar ni usar armes el dia de la batalla tots aquells que no siguin els batallants, i el silenci i la quietud que han de guardar els qui presenciïn la lluita. També hi ha al·lusions als *Usatges*. D'altres obres també ressonen en les pàgines de Turell: el *Sumari* de Pere Joan Ferrer presenta la similitud de l'intercanvi de lletres entre els querellants o les paraules formulàries que s'encreuen a la lliça per promoure la batalla, l'ordre dels cartells de desafiament i l'elecció del jutge, la petició de plaça per batallar i els detalls del cerimonial que precedeix el combat. També hi ha similituds amb el *Tractat de cavalleria* de Pere III, com assenyala Burgaya, amb el qual es troben coincidències en les reflexions sobre "les virtuts de la cavalleria, als suposats consells d'Aristòtil a Alexandre, a les virtuts que han de tenir els cavallers, a la manera com s'adquireix la gentilesa o als deures i la potestat del reis" (28).

Poc després de què Turell acabés de redactar l'*Arbre d'honor*, la capitulació de Barcelona el 16 d'octubre de 1472 davant el setge de les tropes reialistes posà fi a més de deu anys de guerra civil i a les tensions entre monarquia i govern municipal. La rendició final de Catalunya quedà plasmada en la denominada Capitulació de Pedralbes el 22 d'octubre, Joan II es va comprometre a confirmar les constitucions, privilegis i llibertats del Principat. El principi de l'autoritat monàrquica quedava garantit, i en respectar les tradicions de Catalunya, es veia vestit d'una aurèola de magnanimitat. Novament la monarquia s'havia d'envoltar de gestos que l'afavorissin i la legitimessin (Valdeón Baruque 233-259) i que fessin compatibles la seva preeminència amb el concepte de *civitas* o cosa pública que alguns escriptors polítics del moment, tant del bàndol de la Generalitat durant la guerra com per la literatura oficial de l'etapa de la reconstrucció, enarbonaren (Peláez 199).

En aquest ambient de victòria militar la cavalleria pot recuperar, novament, el seu sentit primigeni, la seva funció militar. I el monarca necessita vestir-se de nou amb la simbologia del cavaller pretèrit. Sobretot si tenim en compte la delicada qüestió del Rosselló i La Cerdanya. Aquest conflicte bèl·lic, i la recent victòria aglutinen entorn el rei una sèrie de cavallers i de juristes que, sense perdre el caire festiu de la cavalleria (per exemple Ponç de Menaguerra i el seu *Lo cavaller*),¹⁷ la reivindiquen com a ofici, prestigiós i ritualitzat, però ofici, i un ofici al qual només pot accedir el cavaller, una figura que queda clarament dibuixada: qui ho pot ser, com s'ha de formar i com s'ha de comportar. Hom s'afanya en rebutjar les aspiracions dels ciutadans honorats, públic lector de l'obra de Gabriel Turell. Ho deixa ben clar Bernabé Assam, doctor en dret canònic per Lleida, advocat de la Paeria i de l'Estudi General, i conseller del rei Joan II

¹⁷ També *Lo Cavaller* de Ponç de Menaguerra fou compostat durant la dècada dels anys setanta. Es tracta, en aquest cas, d'una reglamentació del torneig i l'opuscle va adreçat als qui utilitzaven les armes com a pura manifestació de força o d'habilitat. El text només ens ha pervingut en tradició impresa, de la qual s'han conservat dues edicions publicades a València en 1493 i 1532, respectivament (BITECA textid 1759, manid 1759 i 2093). El text ha estat recentment estudiat i editat per Fallows.

(Lladonosa i Pujol), quan reivindica, des del pròleg del *Tractat de cavalleria*, també intitulat *Tractat de cavalleria* i redactat entre els anys 1477-1479,¹⁸ la necessitat que tenen els cavallers en tant que professionals del seu ofici, de rebre una acurada formació:

[f. 4r] E iatsia la primera ignorància sia a totes les condicions dels homens molt detestable molt més empero es en aquells reprehensibles los quals per special obligació son costrets saber les parts e senyals de llur prefessio quals son los cavallers los quals si ignoren aquelles parts ço es aquelles coses que per special obligació per vot e jurament solemnes se obliguen en la assumpció de la cavalleria no observant per ignorància aquells no poden nis deven nomenar cavallers (...) [f. 7v] E per quant experiencia ha mostrat alguns militars en nostre temps son stats desabuts ignorant les dites leys e la professio de la milicia no parlant de aquells qui per propia culpa e malicia han degenerat y apostatat de aquella los quals si fossen instruhits e informats en les dites glorioses leys de la terra ço es en los usatges de Barchinona e Constitucions de Catalunya dels actes militars disponents e de les altres doctrines militars de les quals molts doctors pratichs de gloriosa memoria han possat e daltres qui semblant materia han stat no foren cayguts ni entan finits cascuna donats. (Biblioteca de Catalunya, 46)

Som davant d'un text que sintetitza el sentit i valor de la cavalleria plantejant-se si aquesta és dignitat, orde o possessió, reflexionant sobre els diferents tipus de milícia, les virtuts pròpies dels cavallers, entenent que no tothom pot accedir-hi. Per a totes aquestes reflexions, Assam es recolza en moltes cites dels evangelistes i sants pares, de clàssics llatins i també de les obres indispensables per als doctors en dret del seu temps: Jaume i Guillem Vallseca, Jaume Callís, etc. (Peláez 199-200).

5.2. Sumari de batalla a ultrança de Pere Joan Ferrer

D'aquest període, ens interessa, sobretot, destacar la redacció del *Sumari de batalla a ultrança* per Pere Joan Ferrer (Carreras i Candi; Albert i Corp).¹⁹ Escrit entre els anys 1475 i 1490,²⁰ com el *De batalla* es tracta d'una reglamentació del duel, però mentre que el *Libellus* és obra d'un jurista i dóna poca importància al fet d'armes com a tal, el text que ens ocupa, com a obra d'un cavaller, descriu minuciosament i amb luxe de detall els passos a seguir en el fet d'armes: forma de fer el repte, com cal divisar les armes, com s'ha de cercar plaça i què cal fer quan ja se n'ha trobat i hom té jutge. Detalla, per tant, amb més interès l'etiqueta que ha d'acompanyar tot aquests preparatius, en un cerimonial que l'apropa als textos de Gabriel Turell i l'allunya del *De*

¹⁸ BITECA texid 1407, manid 1361 i 1923.

¹⁹ La transmissió manuscrita del *Sumari* va lligada a la de l'*Arbre d'honor* de Gabriel Turell. El text català ens ha pervingut, doncs, en cinc testimonis miscel·lanis, transmetent-se junt a altres textos cavallerescos: Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 729 (XI); Ripoll: Lambert Mata, XI, San Lorenzo de El Escorial: Biblioteca del Real Monasterio, L.I.25 i Madrid: Biblioteca Nacional, MSS/13208 (és còpia del ms. escurialenc anterior, realitzada per Francisco Pérez Bayer el 1779, vegeu BITECA texid 2228, manid 2429, 2343, 2083 i 2091, respectivament). El text fou traduït al castellà durant els primers anys del segle XVI sota el títol *Tratado de batalla a todo trance* de la que se'n conserven cinc testimonis transmesos en manuscrits miscel·lanis de matèria cavalleresca. Són Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 302 i 529; Madrid: Biblioteca Nacional, MSS/3346 i MSS/11885 i San Lorenzo de El Escorial: Biblioteca del Real Monasterio, h.II.21 (BETA texid 2932, manid 3583, 5211, 5483, 5083 i 3604, respectivament).

²⁰ BITECA texid 2228.

batalla. No obstant, hi ha una diferència cabdal que és indicadora d'un canvi de sensibilitat: mentre que Turell adreça el seu *Arbre d'honor* als ciutadans honrats qui segons Burgaya “ultra l'ambició de governar la ciutat, pretenien equiparar-se legalment amb els cavallers –amb els quals, d'altra banda, estaven units per llaços de parentiu-, participar amb ells en combats, desafiaments i batalles, i tenir el dret d'ostentar l'escut d'armes; és a dir, fruit de tot l'aparat que comportava el cerimonial cavalleresc” (19), Ferrer l'adreça als cavallers “per ser l'ànimo lur més inclinat ab armes que en altra manera llurs diferències aclarir” i als que emplaça a corregir el present *Sumari* “si falliment hi haurà, en aquells qui per la granesa de llur entendre o speriència de tals actes s'esguarda” (Bohigas *Tractats* 155-156).

L'obra, per tant, respon al concepte ostentós de la cavalleria propi dels darrers temps de l'Edat Mitjana, època en la qual s'acudia al combat individual pels motius més absurds. La mentalitat que subjau en el *Sumari* és la mateixa que trobem en el pròleg del *Tractat de la noblesa* de Bernabé Assam: la cavalleria és cosa de cavallers i s'ha de prendre com a professió.

Estructurat en 25 capítols, són poques les fonts que Pere Joan Ferrer fa explícites en el seu tractat perquè, com Carreras i Candi (31) opinà, l'autor confiava en la seva experiència com a cavaller exercitat en conflictes bèl·lics. Bohigas (*Tractats* 34) també el veié com un militar coratjós, intrigant, més confiat en la violència que en el dret i opressor dels seus sotmesos. Es tracta d'un fill de la seva època i, per tant, estima la brillantor de l'exercici de les armes, com demostra el *Sumari*. No obstant, en tres ocasions al llarg del tractat, en particular en els capítols 7 i 25 Ferrer remet a las *Partidas* d'Alfons el Savi i a una *ordinació* del rei en Pere el Cerimoniós com a font d'informació (Bohigas *Tractats*, 161 i 174-175). En el primer cas, Bohigas identificà la font exacta (*Segona* i *Setena Partida*, respectivament), mentre que manifestava no saber si l'al·lusió de Ferrer al Cerimoniós corresponia al *Tractat de cavalleria* o a alguna ordinació de cort particular. Ferrer, però, quan parla de les *Partidas* sembla referir-se a l'original castellà, no a la traducció catalana, ans possiblement l'hagués identificada atribuint-la al monarca català. D'altra banda, cal recordar que el manuscrit 1529 de Barcelona: Arxiu de la Corona d'Aragó que transmet el nostre *Tractat de cavalleria*, és a dir, les *Partides* traduïdes pel Cerimoniós, duen el títol de “Leys Reals en los affers de les armes e de Cavalleria” (fol. 17r) i no “ordinacions”, per la qual cosa, hem d'entendre que Ferrer podria referir-se molt probablement a aquest tipus de disposició legal.²¹

6. A manera de conclusió...

Alguns dels nostres autors coincidiren en fets bèl·lics, com en l'expedició per a recuperar el Rosselló i La Cerdanya l'any 1473. Bernabé Assam, Gabriel Turell i Pere Joan Ferrer ens deixen uns textos que testimonien unes vivències personals properes i relacionades amb la cort de Joan II i el seu hereu Ferran. Ja ens hem referit més amunt als preparatius del cerimonial per al funeral del primer monarca, encarregats a Turell; Assam, acompanyà a Joan Ramon Folch III de Cardona i II de Prades (Rubió i Balaguer 27-28), a qui dedicà el seu *Tractat*, en ambaixada al rei de França; o Ferrer, que es passà al bàndol reialista i fou recompensat pel monarca per aquest fet esdevenint, des d'aquest moment, un cavaller fidel participant en la recuperació dels comtats perduts (Sobrequés i Vidal & Sobrequés o Callicó 1: 417-423).

²¹ Els manuscrits de Madrid: Real Academia de la Historia, fons San Román MS 56 i Madrid: BNE RES/125 conserven l'original en català (només el primer) i la traducció (ambdós testimonis) al castellà d'una “Ordenación de batallas en campo cerrado” (BETA texid 2733, manid 3534 i 1159, respectivament; BITECA texid 4952, manid 2111) del rei Pere III (Sabaté & Soriano).

La redacció dels seus tractats s'inscriu en aquest període, en concret en la dècada dels anys setanta del segle XV, i estimulats pels esdeveniments polítics. Una millor fixació de la seva cronologia, així com de llurs relacions i dependències, ens ajudarà a establir amb una major concreció la seva presència en obres de ficció (Sabaté), no debades assenyala Espadaler (*Una reina* 197) pel que fa a Curial: “Les diverses manifestacions bèl·liques del Curial denoten una forta reglamentació que les caracteritza i les diferencia (...) té molt a veure amb el seu vessant més codificat: els tractats de cavalleria”.

TREBALLS CITATS**Manuscrits i impresos antics**

- Barcelona. Biblioteca de Catalunya. 46 (BITECA manid 1361, texid 1407).
 Barcelona: Biblioteca de Catalunya. 302 (BITECA manid 2100, texid 2222; BETA manid 5211, texid 2932).
<http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/manuscritBC/id/11025>
 Barcelona. Biblioteca de Catalunya. 487 (BITECA manid 1027, texid 1564).
<http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/manuscritBC/id/13569>
 Barcelona: Biblioteca de Catalunya. 529 (BETA manid 3583, texid 2932).
 Barcelona: Biblioteca de Catalunya. 729 (XI) (BITECA manid 2429, texid 2228).
<http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/manuscritBC/id/224472>
 Madrid: Biblioteca Nacional. MSS/3346 (BETA manid 5483, texid 2932).
<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000024287&page=1>
 Madrid: Biblioteca Nacional. MSS/11885 (BETA manid 5083, texid 2932).
 Madrid: Biblioteca Nacional. MSS/13208 (BITECA manid 2091, texid 2228).
 Madrid: Biblioteca Nacional. RES/125 (BETA manid 1159, texid 2733).
<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000007737&page=1>
 Madrid: Real Academia de la Historia. Fons San Román MS 56 (BETA manid 3534, texid 2733; BITECA manid 2111, texid 4952).
 Ripoll: Biblioteca Lambert Mata. XI (BITECA manid 2343, texid 2228).
 San Lorenzo de El Escorial: Biblioteca del Real Monasterio. h.II.21 (BETA manid 3604, texid 2932).
 San Lorenzo de El Escorial: Biblioteca del Real Monasterio. L.I.25 (BITECA manid 2083, texid 2228).
 Menaguerra, Ponç de. *Lo cavaller*. València: Nicolau Spindeler, 1493. (BITECA manid 1759, texid 1759).
 Menaguerra, Ponç de. *Lo cavaller*. València: [s.n.], 1532. (BITECA manid 2093, texid 1759).
 Mieres, Tomàs. *Apparatus super constitutionibus curiarum generalium Cataloniae. Barcinonae* : typis & aere Sebastiani à Cormellas, 1621 (reproducció disponible a Google Books).
 Socarrats, Joan de. *De consuetudine Cathaloniae inter dominos et vassallos. Barchinonae*, apud Ioannem Gordiolam, 1551 (reproducció disponible a Google Books).

Fonts d'informació

- Albert i Corp, Esteve. "Pere Joan Ferrer, darrer senyor feudal de Mataró". *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria* 7 (1980): 1-5.
 Badia, Lola. "Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català al segle XIV i XV". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 39 (1983-1984): 191-215.
 Beltrán, Rafael. "Tirant lo Blanc i les biografies militars i cavalleresques en l'Europa del XV". *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria. (Catàleg de l'exposició realitzada al Centre del Carme de València, desembre de 2010 - març de 2011)*. Ed. Eduard Mira. València: Generalitat Valenciana, 2011. 61-71.
 BETA (*Bibliografía Español de Textos Antiguos*) Dir. Charles B. Faulhaber. *PhiloBiblon*. Berkeley: The Bancroft Library, University of California, 1997 - .

- http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/beta_es.html
- BITECA (*Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears*) Dirs. Vicenç Beltran, Gemma Avenoza i Lourdes Soriano. *PhiloBiblon*. Berkeley: The Bancroft Library, University of California, 1997 - .
http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html
- Biu, Helène. “Les Traductions en occitan et en catalan de l’*Arbre des batailles* d’Honorat Bovet”. *Nouvelle recherche en domaine occitan. Actes du colloque jeunesse chercheurs ReDòc (UMR 5475)*. Avril 2002. Eds. H. Lieutard & M.-J. Verny. Montpellier: CEO Université Paul Valéry, 2003. 211-228.
- . “Prolégomènes à une édition critique de l’*Arbre des batailles* et de ses traductions en langues romanes (occitan, catalan, castillan)”. *Revue d’Histoire des Textes* 2 (2007): 211-249.
- Bohigas, Pere, ed. *Tractats de cavalleria*. Barcelona: Barcino, 1947.
- . “Nota sobre el *Tractat de cavalleria* del rei Pere III”. *Estudis Romànics* 1 (1947-1948): 149-151.
- Bois, Guy. *La gran depresión medieval: siglos XIV-XV. El precedente de una crisis sistémica*. Trad. Pau Viciano. Madrid - València: Biblioteca Nueva - Universitat de València, 2001.
- Bosch, Siegfried. “Les *Partides* i els textos catalans didàctics sobre cavalleria”. *Estudis Universitaris Catalans*, 22 = *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d’Estudis Literaris, Històrics i Lingüístics* 3.22 (1936): 655-680.
- Bousmar, Eric. “Pasos de armas, justas y torneos en la corte de Borgoña (siglo XV y principios del XVI). Imaginario caballeresco, rituales e implicaciones socio-políticas”. *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias*. Coords. Krista de Jonge, Bernardo José García García i Alicia Esteban Estríngana. Madrid: Fundación Carlos de Amberes - Marcial Pons Ediciones de Historia, 2010. 561-605.
- Burgaya, Cecília, ed. *Gabriel Turell. Arbre d’Honor*. Barcelona: Barcino, 1992.
- Caron, Marie-Thérèse. “El banquete de los votos del Faisán y la fiesta de corte borgoñona”. *El legado de Borgoña. Fiesta y ceremonia cortesana en la Europa de los Austrias*. Coords. Krista de Jonge, Bernardo José García García i Alicia Esteban Estríngana. Madrid: Fundación Carlos de Amberes - Marcial Pons Ediciones de Historia, 2010. 21-34.
- Carreras i Candi, Francesc, ed. *Sumari de batalla a ultrança fet per Mossen Pere Joan Ferrer, cavaller. Ab la biografia del autor y breu estudi de la obra*. Mataró: Abadal, 1898.
- Carreras i Candi, Francesc i Siegfried Bosch. “Desafiaments a Catalunya en el segle XVI”. *Butlletí de l’Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 16 (1933-1936): 39-64.
- Chamorro Esteban, Alfredo. “Ceremonial monàrquico y rituales cívicos. Las visitas reales a Barcelona desde el siglo XV hasta el XVII”. Tesis doctoral. Departament d’Història Moderna de la Universitat de Barcelona, 2013. *Tesis Doctorales en Red*, <http://www.tdx.cat/handle/10803/130018>
- Coll i Alentorn, Miquel. “El «Llibre de les nobleses del reys»”. *Estudis Universitaris Catalans* 13 (1928): 485-524.
- Coll i Rosell, Gaspar. *Manuscrits jurídics i il·luminació. Estudi d’alguns còdexs dels Usatges i Constitucions de Catalunya i del Decret de Gracià (1300-1350)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1995.

- Eiximenis, Francesc. *Dotzen libre de regiment de prínceps e de comunitats apellat Crestià*. [València:] Lambert Palmart, 1484. Memòria Digital de Catalunya: <http://mdc.cbuc.cat/cdm/ref/collection/incunableBC/id/31649>
- Espadaler, Anton M. *Una reina per a Curial*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- . "Política i ideologia en la novel·la catalana del segle XV". *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Napoli 1997*. Eds. Guido D'Agostino i Giulia Buffardi. Nàpols: Paparo, 2000. 2: 1419-1430.
- Español, Francesca. "El «còrrer les armes». Un aparte caballeresco en las exequias medievales hispanas". *Anuario de Estudios Medievales* 37.2 (2007): 867-905.
- Fallows, Noel. *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2010.
- Fernández-Cuadrench, Jordi. "Les processons extraordinàries a la Barcelona Baixmedieval (1339-1498). Assaig tipològic". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 26 (2005): 403-428.
- Flori, Jean. *La caballería*. Trad. Ángel Sánchez-Gijón Martínez. Madrid: Alianza Editorial, 2001.
- García Marsilla, Juan Vicente. "El poder visible. Demanda y funciones del arte en la corte de Alfonso el Magnánimo". *Ars Longa* 7-8 (1996-1997): 33-47.
- García i Sanz, Arcadi. "El jurista Pere Albert i la seva obra". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* 14 (1996): 7-38.
- Gimeno Blay, Francisco M. *Escribir, reinar. La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso (1336-1387)*. Madrid: Editorial Abada, 2006.
- Gómez Moreno, Ángel. "La caballería como tema en la literatura medieval española: tratados teóricos". *Homenaje a Pedro Sainz Rodríguez. Tomo II: Estudios de lengua y literatura*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1986. 311-323.
- González Ollé, Fernando. "Opciones y preferencias lingüísticas del rey Pedro IV de Aragón". *Revista de Filología Española* 87 (2007): 293-322.
- Huizinga, Johan. *El otoño de la Edad Media*. Trad. José Gaos. Madrid: Alianza, 2008.
- Keen, Maurice. *La caballería. La vida caballeresca en la Edad Media*. Prol. Martín de Riquer; trad. Elvira e Isabel de Riquer. Barcelona: Ariel, 2010.
- Kovács, Lenke. "La ciutat com a escenari: les entrades reials i la festa urbana". *Barcelona Quaderns d'Història* 9 (2003): 71-82.
- Lizabe de Savastano, Gladys I. "El título XXI de la *Segunda Partida* de Alfonso X, patrón medieval del tratado de caballería hispánico". *Evolución narrativa e ideológica de la literatura caballeresca*. Ed. María Eugenia Lacarra. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea, 1991. 81-102.
- Lladonosa i Pujol, Josep. *Micer Bernabé Asam, escritor, maestro y político leridano del siglo XV*. Lleida: Tipografia Selecta, 1955.
- Maíz Chacón, Jorge. "La argumentación filosófica del caballero medieval. El modelo e ideal Iuliano en el *Llibre de l'Orde de Cavalleria*". *Mirabilia* 5 (2005): 1-9. http://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/pdfs/2005_05.pdf.
- Martín, José Luis. "El tratado de caballería de Francesc Eiximenis". *Norba. Revista de Historia* 16 (1996-2003): 295-331.
- . "Tratados caballerescos". *Isabel la Católica. Los libros de la reina*. Ed. Cristina Moya García. Burgos: Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2004. 89-119.
- Martín, José Luis i Luis Serrano-Piedecasas. "Tratados de Caballería. Desafíos, justas y torneos". *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Medieval* 4 (1991): 161-242.
- Massip, Francesc. "Imagen y espectáculo del poder real en la entronización de los Trastámara (1414)". *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. XV

- Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Jaca, 20-25 de septiembre de 1993)*. Zaragoza: Gobierno de Aragón. Departamento de Educación y Cultura, 1996. I/3: 371-386.
- . “Del ritu social a espectacle de poder: l’entrada triomfal d’Alfons el Magnànim a Nàpols (1443): entre la tradició catalana i la innovació humanística”. *La corona d’Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. XVI Congresso di storia della Corona d’Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997)*. Eds. Guido d’Agostino i Giulia Buffardi. Napoli: Paparo Edizioni, 2000. 2: 1859-1889.
- . “El rei i la festa. Del ritu a la propaganda”. *Revista de Catalunya* 84 (1994): 63-83.
- . “Pompa cívica y ceremonia regia en la Corona de Aragón a fines del Medioevo”. *Cuadernos del CEMyR* 17 (2009): 191-219.
- . “Cruzada y espectáculo. La ficción dramática como sustituta de la acción bélica (siglos XIV y XV)”. *Mirabilia* 10.1 (2010): 219-233. http://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/pdfs/2010_01_13.pdf
- Mira, Eduard. “Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria”. *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria. (Catàleg de l’exposició realitzada al Centre del Carme de València, desembre de 2010 - març de 2011)*. Ed. Eduard Mira. València: Generalitat Valenciana, 2011. 31-45.
- Navarro, Gemma. “Les *Històries Troyanes* dins el compendi historial copiat al ms. 352 de la Biblioteca de Catalunya: un model de ficció”. *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga» (Universitat de Girona, del 5 al 8 de juliol de 2000)*. Eds. Lola Badia, Miriam Cabré i Sadurní Martí. Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2002. 373-383.
- Orejudo, Antonio, ed. *Cartas de batalla*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, 1993.
- Peláez, Manuel J. *Catalunya després de la guerra civil del segle XV. Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*. Barcelona: Curial, 1981.
- Pérez Fuster, Rosa Maria. “Versió catalana medieval dels «Estratagemes» de Frontí: l’estudi de la traducció”. Treball de recerca inèdit. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1988.
- PhiloBiblon*. Dir. Charles B. Faulhaber. Berkeley: The Bancroft Library, University of California, 1997 - . Volume 2015, Number 1. <http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon>
- Pujades, Gerónimo. *Crónica universal del principado de Cataluña. Segunda parte. Tomo VI*. Barcelona: Imprenta de José Torner, 1830.
- Pujol, Josep. “Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV”. *Quaderns. Revista de Traducció* 7 (2002): 9-32.
- Quintanilla, Mª Concepción. *Nobleza y caballería en la Edad Media*, Madrid: Arco Libros, 1996.
- Raufast, Miguel. “Ceremonia y conflicto: entradas reales en Barcelona en el contexto de la guerra civil catalana (1460-1473)”. *Anuario de Estudios Medievales* 38.2 (2008): 1037-1085.
- Riquer, Isabel de, ed. *Poemes catalans sobre la caiguda del Constantinoble*. Barcelona - Vic: Universitat de Barcelona - Eumo Editorial, 1997.
- Riquer, Martí de, ed. *Lletres de batalla. Cartes de deseiiments i capítols de passos d’armes*. Barcelona: Barcino, 1963-1968.
- Riquer, Martín de. *Caballeros andantes españoles*. Madrid: Espasa Calpe, 1967.

- Rodríguez Velasco, Jesús. "De oficio a estado. La caballería entre el *Espéculo* y las *Siete Partidas*". *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale* 18-19 (1993): 49-77.
- Rovira i Ermengol, Josep, ed. *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*. Barcelona: Barcino, 1933.
- Rubió i Balaguer, Jordi. *Els Cardona i les lletres. Discurs llegit el dia 7 d'abril de 1957 en la recepció pública de l'autor en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1957.
- Ruiz-Doménec, José Enrique. "Presentación: Guerra y caballería, una historia singular". *Mirabilia* 8 (2008): x-xvii. http://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/pdfs/2008_00p.pdf
- Sabaté, Glòria. "*Curial e Güelfa: text, context i autoria*". Tesis doctoral en preparació. Universitat de Barcelona (2016).
- Sabaté, Glòria i Lourdes Soriano. "Les *Partides* del Rei Savi a Catalunya". (2016, en preparació).
- Salicrú, Roser. "Galícia i Granada: pelegrinatge i exercici de cavalleria en terres ibèriques i musulmanes occidentals a la Baixa Edat Mitjana". *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*. Coords. M. T. Ferrer Mallol - P. Verdés. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007. 164-177.
- Sobrequés i Vidal, Santiago. *Historia general del derecho catalán hasta el siglo XVIII*. Rev. i act. Manuel J. Peláez; pról. Josep Maria Font i Rius; trad. Nuria Mir. Barcelona: PPU, 1989.
- Sobrequés i Vidal, Santiago y Jaume Sobrequés i Callicó. *La guerra civil catalana del segle XV. 1/ Causes i desenvolupament de la crisi. 2/ La societat catalana durant el conflicte*. 2 vols. Barcelona: Edicions 62, 1973.
- Soler Llopart, Albert ed. *Ramon Lull. Llibre de l'orde de cavalleria*. Barcelona: Barcino, 1988.
- Toldrà, Maria. "La prosa històrica". *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (III). Segle XV*. Dir. Lola Badia. Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Editorial Barcino - Ajuntament de Barcelona, 2015. 163-190.
- Valdeón Baroque, Julio. *Los Trastámaras. El triunfo de una dinastía bastarda*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2001.
- Valls i Taberner, Ferran. "Notes sobre el duel judicial a Catalunya". *Revista de Catalunya* 56 (1929): 50-57.
- . *Los Usatges de Barcelona. Estudios, comentarios y edición bilingüe del texto*. Pról. Jesús Fernández Viladrich i Manuel J. Peláez; prep., sel. y corr. de originales Manuel J. Peláez i Enrique M. Guerra. Barcelona: PPU, 1984.
- Varvaro, Alberto. "El *Tirant lo Blanch* en la narrativa europea del segle XV". *Estudis Romànics* 24 (2002): 149-167.
- Vianna, Luciano José. "La interacció entre els àmbits «polític» i «textual» en el regnat del Cerimoniós". *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 16 (2011): 15-26.